

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

**SON YÜZYILDA YAYINLANMIŞ ÜÇ İLMİHAL BAĞLAMINDA FIKHİ VE TASAVVUFİ
NAZARİYEYE BAKIŞ**
**A SHORT VIEW TO CONCEPTS OF FIQH AND MYSTICISM IN TERMS OF CONCISE MANUAL OF
ISLAMIC FAITH, WORSHIP AND ETHICS PUBLISHED IN THE LAST DECADE**

İsmail ÜSTÜN*

Öz

Osmanlı döneminde 1914 yılında yayınlanmış olan Mehmet Zihni Efendi'nin kaleme aldığı *Nimet-i İslam* adlı ilmihali, 1963 yılında yayınlanmış olan Hüseyin Hilmi Efendi'nin fıkıh literatürüyle birlikte tasavvuf literatürünü de göz önüne alarak kaleme almış olduğu *Saadet-i Ebediyye* adlı ilmihali ve zaman içerisinde oluşan ilmihal geleneğinin son örneklerinden biri 1998 yılında yayınlanmış olan *Diyanet Vakfı İlmihali* sosyal konular ve günümüz meselelerini de ele almasıyla son dönem ilmihal literatürüne bir yenilik getirmektedir. Bu bağlamda Osmanlı'dan günümüze gelinceye kadar üç farklı dönemi yansıtan ilmihallerin tarzı farklı olduğu halde ilmihal kültürü çerçevesinde fıkıh ve tasavvuf ilişkisi ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Tasavvuf, Fıkaha, Mutasavvif, Zâhir, Bâtin, İlmihal, Ahlâk.

Abstract

The Catechism of *Nimet-i Islam* which is published in 1914 (Ottoman Period) by Mehmet Zihni Efendi, The Catechism of *Saadet-i Ebediyye* which is published in 1963 by Hüseyin Hilmi Efendi and includes not only literature of fiqh but also literature of mysticism, The Catechism of Religious Foundation which is published in 1998 and becomes one of the most important catechism sources focus on social issues and problems. In despite of the methods of these three catechism sources are different from each other, they are discussed in the same frame. These three catechism sources are reviewed and the concepts of fiqh and mysticism are identified.

Keywords: Fiqh, Mysticism, Fuqaha, Sufi, Apparent, Esoteric, Catechism, Ethics.

Giriş

Osmanlı döneminde 1914 yılında yayınlanmış olan Mehmet Zihni Efendi'nin kaleme aldığı *Nimet-i İslam* adlı ilmihali, 1963 yılında yayınlanmış olan Hüseyin Hilmi Efendi'nin fıkıh literatürüyle birlikte tasavvuf literatürünü de göz önüne alarak kaleme aldığı *Saadet-i Ebediyye* adlı ilmihali ve zaman içerisinde oluşan ilmihal geleneğinin son örneklerinden biri 1998 yılında yayınlanmış olan *Diyanet Vakfı İlmihali*'ne kronolojik olarak değinilerek son yüzyıl içerisinde hazırlanmış olan bu üç kıymetli ilmihal mukayese edilerek aralarındaki yaklaşım farklılıkları tespit edilerek Osmanlı'dan itibaren müslüman toplumun anlayış ve yapısı ile günümüz dünya anlayışını veya sosyal yapı arasındaki değişimin ilmihallerde nasıl yer aldığı hususu ve bu değişim ile birlikte üç ilmihalde fıkıhın ve tasavvufun birbiriyle ilişkisi, münasebeti ve yakınlığı ele alınmaktadır.

İlmihal Kavramı ve Tarihi Gelişimi

Fıkıh ve tasavvuf ilişkisini ilmihal kültürü çerçevesinde değerlendirmek üzere öncelikle ilmihal kavramı ve son asırda geçirmiş olduğu süreç değerlendirilmektedir. Geçmişten günümüze gündelik hayatımıza ilişkin dini bilgiler bütününe ilmihal denilmektedir. Osmanlı Anadolu'sunda temel dini bilgileri içeren kitaplar ilmihal ismiyle anılmaya başlamış, yıllar içerisinde kullanımı yaygınlaşmıştır. Kavram olarak ilmihal kişinin kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı nasıl davranacağını belirleyen, günlük ihtiyaçlara cevap veren asgari bilgiler toplamını da ifade etmektedir. İlmihal kapsamına giren bilgiler, dinin mükellef tuttuğu, herkesin bilmesi gereken konulardır. Çünkü her müslümanın dini hayatını tanzim ederken lazım olanı öğrenmesi ve öğrendiğiyle amel etmesi bir borçtur. Dolayısıyla ilmihal denilince bir kitap türünden önce İslam'ın bir müslümanın hayatına tatbiki anlaşılmalı ve bu mantık üzerinden ilmihal denilen bilgiler öğrenilmelidir. Bir kitap türü olarak ilmihalin tarihi seyri incelendiğinde eldeki mevcut bilgilere bakılırsa ilmihal ismi verilen eserlere ancak yakın dönem Osmanlı'da rastlanmaktadır. İslam dünyasında olduğu gibi müslüman çoğunluğun yaşadığı Anadolu'da da halkın bilgilenme ihtiyacına dönük olarak anlaşılır bir dille kaleme alınmış olan akâid ve temel bilgileri içeren küçük fıkıh kitaplarıyla karşılaşmaktayız. Osmanlı'daki amentü şerhleri, inanç esasları ve ilmihal bilgilerini içeren eserler bu bağlamda değerlendirilmektedir. İbadet ve muamelatla ilgili bütün konuları içeren eserlerin yanında yalnızca namaz, oruç, zekât veya hac ile ilgili kaleme alınmış risalelere de rastlanmaktadır. Vaaz, irşat ve nasihat türü eserler de ilmihallerde yer alan

ahlâk ve âdap ile ilgili konuları anlatan kitaplar arasında yer almaktadır. Doğrudan ilmihal başlığı altına girmeyen bu tür eserlerin her biri, ilmihalle amaçlanan dini bilgiyi vermeyi esas alan eserler olarak işlev görmektedir. Bazen bu tür eserler sonradan yeni başlıklar eklenmesiyle genişletilerek ilmihal kitaplarının oluşum süreci tamamlandı¹ (Arpaguş, 2002: 25-56).

1. Nimet-i İslam İlmihali

Nimet-i İslam İlmihali'nin yazarı Mehmet Zihni Efendi son dönem Osmanlı âlimlerinden olup İstanbul'un Vefa ilçesinde 10 Temmuz 1846 tarihinde doğdu. Babası mülkiye kaymakamlarından Mehmet Reşit Efendi, annesi Güzide Gülsüm hanımdır. 14 Mayıs 1868'de devlet matbaası olan Matbaa-i Amire'de Takvim-i Vakayi gazetesinin kâtiplik görevinde bulundu. 13 Şubat 1879'da Galatasaray Mekteb-i Sultanî'nin Arap Dili ve Edebiyatı öğretmenliği görevini yürüttü. 15 Aralık 1887 tarihinden itibaren Mekteb-i Sultanide Arapça derslerinin yanı sıra fıkıh derslerini de vermeye başladı. Mekteb-i Sultanî'de öğretmenliğinin devamı ile birlikte Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de Fıkıh Usulü öğretmenliğini yürüttü. Ayrıca arapça, akâid, biyografi, dinler tarihi, fıkıh, hadis, Kur'an ilimleri ve tasavvuf gibi sahalarda pek değerli eserler hazırlayarak ilim âleminin istifadesine sundu. İstanbul'un Beylerbeyi ilçesinde 17 Aralık 1913 tarihinde vefat etti² (Zihni Efendi, 2012: 7).

Mehmet Zihni Efendi *Nimet-i İslam* adlı eserini üç kısımdan oluşturmaktadır. Birinci kısımda Ehl-i Sünnet'in sâde akidesini hulasa olarak gösterip İslam'ın esası ve faydalarından bir kısmını ele almaktadır. İkinci kısımda fıkıh ilminin ibadet kısmını "temizlik", "namaz", "oruç", "zekât", "hac", "av", "kesilecek hayvanlar" ve "kurban" konu başlıkları altında incelemekte olup ayrıca ibadetlerin farzlarının, vaciplerinin, sünnetlerinin, müstehaplarının beyanı ve bunların tariflerini ele alarak son kısımda "nikâh", "talak", "yeminler", "süt emme" meselelerine değinmektedir. Mehmet Efendi ilmihali hazırlarken Hanefi mezhebinin temel fıkıh eserlerinden yararlanmaktadır. Örnek olarak Hasan bin Ammar eş-Şurunbulalî'nin (ö. 1069/1659) Nuru'l-izah şerhu Merakî'l-felah ile üzerine Tahtavî'nin (ö. 1231/1813) yazdığı haşiyesi, Haskefî'nin (ö. 1088/1677) ed-Dürrü'l-muhtar haşiyeleri, Merginani'nin (ö. 593/1197) Hidaye'si ve Nesefî'nin (ö. 710/1310) Kenz şerhleri, Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) Dürer'i, Haddad'ın (ö. 800/1397) Cevheretu'n-neyyire'si ve Kuhistani'nin (ö. 962/1554) Camiu'r-rumuz adlı eseri Zihni Efendi'nin ilmihali hazırlarken müracaat ettiği en önemli kaynaklardandır (Zihni Efendi, 2012: 31).

2. Saadet-i Ebediyye İlmihali

Saadet-i Ebediyye İlmihali yazarı Hüseyin Hilmi Işık, son devir İslam âlimlerinden olup 8 Mart 1911 tarihinde İstanbul ili, Eyüp ilçesinde doğdu. Babası Saîd Efendi, annesi Ayşe hanımdır. Babası Saîd Efendi, Doksanüç harbi denilen 1877 Osmanlı-Rus savaşında muhacir olarak İstanbul'a gelip Eyüp ilçesine yerleşti. Hilmi Efendi ilk tahsilini İstanbul'da Reşadiye nümune mektebinde, orta ve lise tahsilini Halıcıoğlu Askeri Lisesi'nde yaptı. 1929 yılında Askeri Lise'yi birincilikle bitirip Askeri Tıbbiye mektebine seçildi. Eczacı mektebini ve sonra Gülhane Hastanesi'ndeki bir senelik stajını birincilikle bitirip üsteğmen olarak Askeri Tıbbiye Mektebi'ne müzakereci olarak tayin edildi. Ayrıca Kimya Yüksek Mühendisliği'ni okumaya başladı. 1936 yılı sonunda Kimya Yüksek Mühendisi oldu. 1947 yılında Bursa Askeri Lisesi'nde kimya öğretmeni ve öğretim müdürü olarak görev yaptı. Kuleli ve Erzincan Askeri Liselerinde uzun seneler kimya okuttu. 1960 yılında emekli olduktan sonra Vefa Lisesi'nde, Fatih İmam Hatip Okulu'nda, Çağaloğlu ve Bakırköy sanat enstitülerinde matematik ve kimya öğretmenliği yaptı. 26 Ekim 2001 yılında İstanbul'da vefat etti. Eyüp Sultan mezarlığına defnedildi³ (Hilmi Efendi, 1995: 4-5).

Hüseyin Hilmi Efendi *Saadet-i Ebediyye* adlı eserini üç kısımdan oluşturmaktadır. Birinci kısımda Kur'an, sünnet, ictihad, iman, ibadetler vb. konular üzerinde durmaktadır. İkinci kısımda fıkıh ve tasavvuf konularına değinmektedir. Üçüncü kısımda ise ticari ve iktisâdi konular başta olmak üzere ceza hukukuna dair konular üzerinde durmakta olup ayrıca tasavvufun fenâ, bekâ, seyr u süluk vb. önemli konu ve kavramlarına değinmektedir.

Hüseyin Hilmi Efendi'nin *Saadet-i Ebediyye* adlı eseri çok zengin bir kaynağa sahiptir. Öyle ki ilmihal içerisinde bine yakın kitap ve müellife atf yapılmaktadır. Cafer-i Sâdık (ö. 148/765), Ebu Hanife (ö. 150/767), Buhari (ö. 256/870), Ebu'l Leys Semerkandi (ö. 373/983), Beyheki (ö. 458/1066), Gazali (ö. 505/1111), Fahreddin er-Razi (ö. 606/1209), Muhyiddin-i Arabî (ö. 638/1240), İbn Haldun (ö. 808/1406) bunlardan birkaçıdır. Aynı zamanda Mehmet Zihni Efendi (ö. 1332/1914) ve Elmalılı Hamdi Yazır'a (ö. 1361/1942) değinmektedir. Ayrıca tasavvufi konularda İmam-ı Rabbani'nin (ö. 1034/1624) *Mektubat* ve Muhammed Ma'sum-i Serhendi'nin (ö. 1079/1668) *Mektubat* adlı eserlerinden yararlanmaktadır. Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Efendi eserini Hanefi mezhebinin esas alarak ve İbni Abidin'in (ö. 1252/1836) *Redd-ül Muhtar* eserini birincil kaynak olarak kullanmaktadır (Hilmi Efendi, 1995: 11).

¹ Hatice K. Arpaguş, (2002/1). "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmiş ve Fonksiyonu", M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi.

² Mehmet Zihni Efendi, (2012). Ni'meti İslam, İstanbul: Huzur Yayıncılık. ; Hamza Ermiş, (2005). Son Dönem Osmanlı Âlimlerinden Mehmet Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XI, s.51-68.

³ Hüseyin Hilmi Efendi, (1995). Saadet-i Ebediyye, İstanbul: Hakikat Yayıncılık.

3. Diyanet Vakfı İlmihali

Diyanet Vakfı İlmihali'nde ise "din" ve "İslam dini" gibi temel kavram ve konular İslam dininin tarihi süreçteki anlaşılma tarzı ve ekolleşmeler, fıkıh ilminin gelişim seyri, ilmihal kültürünün iyi kavranabilmesi için anahtar konumundaki temel bazı fıkıh ve fıkıh usulü kavramları üzerinde durulduktan sonra müslümanın yaratan karşısındaki konum ve sorumluluğunun işlenmesine tahsis edilerek sosyal içerikli bazı ibadetler, helaller ve haramlar, aile hayatı, sosyal ve siyasal hayat, hukuki ve ticari hayat, ferdi ve toplumsal ahlâk da dâhil müslümanın toplum içindeki konumu ve ilişkileri ele alınmaktadır.

Eserin telifinde Hanefi mezhebinin görüşleri esas alınmış olmakla birlikte bazı fikhî konuları mukayese yapabilmeye zemin hazırlaması için çoğu zaman diğer mezheplerin ve çağımız İslam bilginlerinin görüşlerine de yer verilerek gerektiğinde bunlar arasında gerekçesi de açıklanarak tercihlerde bulunmaktadır. Bununla birlikte bir konuda fikhî meselelerde farklı görüşlerin bulunmasının birey açısından ne anlama geldiği ve bunlardan nasıl ve hangi ölçülerde yararlanılabileceği hususu hem başlangıçta bir yöntem arayışı sorunu olarak işlenmekte hem de yer yer özel olarak belirtilmektedir⁴ (DVİ, 2001: 1).

Bu bağlamda iman, ibadet, ahlâk, muamelat konularını bütünüyle konu edinen ilmihal literatüründen Osmanlı döneminde yazılmış Mehmet Zihni Efendi'nin kaleme aldığı *Ni'met-i İslam* adlı ilmihali, devrinde büyük yaygınlık kazanmış olup rüştiye mekteplerinde ve camilerde okutuldu. Hüseyin Hilmi Efendi'nin fıkıh literatürüyle birlikte tasavvuf literatürünü de göz önüne alarak kaleme almış olduğu *Saadet-i Ebediyye* adlı ilmihali fıkıh ve tasavvuf ilimlerinin birbirini kuşatıcı tarafını yansıtmaya bakımından ilmihal literatürüne önemli katkılar sağladı. Zaman içerisinde oluşan ilmihal geleneğinin son örneklerinden biri olan Diyanet Vakfı İlmihali ise oluşturulan bir heyet tarafından hazırlanmış olup konularında büyük bir değişiklik olmamakla birlikte sosyal konular ve günümüz meselelerini de ele almasıyla ilmihal literatüründe önemli bir boşluğu doldurdu. Osmanlı'dan günümüze gelinceye kadar üç farklı dönemi yansıtan ilmihallerin tarzı farklı olduğu halde ilmihal kültürü çerçevesinde fıkıh ve tasavvuf ilişkisi ele alındı.

Fıkıh İlminin Tarif ve Mahiyeti

Fıkıh kavramı sözlükte "bilmek, anlamak, bir şeyi izan ile şuurlu bir şekilde kavramak, onun esasına vakıf olmak" manalarına gelmektedir⁵ (Erdoğan, 2013: 144). Terim anlamı olarak; şer'i, fer'i, ameli hükümleri, tafsili delillerinden çıkararak bilmek veya tafsili delillerinden çıkarılmış şer'i hükümlerdir⁶ (Atar, 341). Diğer bir tarife göre ise "İnsanın amel ciheti ile lehine ve aleyhine olan şer'i hükümleri bir meleke halinde bilmesi" demektir. Ayrıca fıkıh "ibadet, ukûbat ve muamelata dair şer'i hükümleri mufassal delilleriyle bilmekten ibarettir⁷ (Bilmen, 1985: 13-14).

İbn Haldun (ö. 808/1406) fıkıh ilmini, farz, haram, sünnet, mekruh ve mübah olmaları yönünden mükelleflerin fiillerine dair olan ilahi hükümlerin bilinmesi olarak tarif etmekte olup Resulullah (s.a.v.) ve ashap devrinde fıkıha göre kaza ve re'y kelimelerinin daha yaygın bir kullanıma sahip bulunduğunu, dini konularda bilgi sahibi olanlara da okuryazarlık ve ezberle bilgi arasındaki yakın bağ sebebiyle "kurra" denildiğini, ilmî birikim ve yöntem arayışının gelişmesiyle birlikte fıkıhın bir ilim dalı haline gelip "kurra" kelimesinin yerini "fakih" ve "âlim" kelimelerinin aldığını ifade etmektedir⁸ (Uludağ, 1982: 1049).

Fıkıhın bu geniş anlamı en azından hicri V. yüzyıla kadar devam etmiş, bu arada iman ve itikad konularıyla ilgili bilgiler "el-fikhü'l-ekber, ilmü't-tevhid, ilmü usulî'd-din" gibi isimlerle anılan ayrı bir ilim dalının, müslümanın iyi ve kötü huyları, özel hayatı, sosyal ilişkileri ve davranışlarıyla ilgili hususların ise ahlâk ve tasavvuf ilim dallarının konusu haline gelmesiyle birlikte fıkıh terimi dinin furuuna ilmihal ve İslam hukuku bilgileri tahsis edilmektedir⁹ (Karaman, 1). Fıkıh ferdin Allah'a (c.c.), kendine ve topluma karşı ameli sorumluluklarını, beşeri ilişkilerin subjektif, ahlâki ve objektif, hukuki yönlerini bütünüyle kuşattığından ve bir bakıma İslam toplumunun dini anlama ve yaşama tarzını ve çeşitliliğini, kültür ve geleneğini temsil ettiğinden İslam hukuku tabirinin ilk planda çağrıştırdığı dar ve şekli alana göre daha kapsamlıdır. Fakat Batı'daki İslam dinini araştırma çalışmalarının etkisiyle fıkıh yerine İslam hukuku tabiri de eş anlamlı olarak kullanılmaktadır (DVİ, 2001: 141).

Tasavvuf İlminin Tarif ve Mahiyeti

Tasavvuf kavramı sözlükte "Sof (yün) giymek, saf olmak, ilk safta bulunmak, suffa ashâbı gibi yaşamak" manalarına gelmektedir¹⁰ (Uludağ, 2012: 345). Terim anlamı olarak; tasavvuf baştanbaşa edeptir. Kötü huyları terk edip güzel huylar edinmektir. Kimseden incinmemek, kimseyi incitmemektir. Nefse karşı girişilen ve barışı olmayan bir savaştır. Herkesin yükünü çekmek, kimseye yük olmamaktır. Bütün

⁴ Diyanet Vakfı İlmihali, (2001). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.

⁵ Mehmet Erdoğan, (2013). Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Ensar Neşriyat.

⁶ Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu, İstanbul: Bilmen Yayınevi.

⁸ Süleyman Uludağ, (1982). İbn Haldun, Mukaddime, İstanbul: Dergah Yayınları.

⁹ Hayreddin Karaman, "Fıkıh", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XIII, 1.

¹⁰ Süleyman Uludağ, (2012). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

mensuplarının birbirini dost ve kardeş tanıdığı bir birliktir. Hak ile birlikte ve O'nun huzurunda bulunma halidir (Uludağ, 2012: 345). Ayrıca tasavvuf kavramı sözlük anlamında da değinildiği üzere Arap dilinde "sof giymek ve yün giymek" anlamına gelen bir kelime olup kul ile Allah (c.c.) arasında ihsan sırrının gerçekleşmesi veya kulun ihsan vasfını kazanmasının yollarını gösteren bir ilimdir. Bâtını fıkıh da denilmektedir¹¹ (Cebecioğlu, 1997: 689).

Kur'an'da¹² ve sünnette¹³ müminlerin dünya hayatına ve maddi zevklere dalmamaları, ahirete ve manevi değerlere öncelik vermeleri hususundaki kuvvetli vurgu sufilerin ahiret hayatına dünya hayatından daha fazla önem vermelerini sağladı, Allah'ı (c.c.) görüyormuş gibi ibadet eden takva sahibi bir mümin olabilmek, kulluk vazifesini ihsan makamında yerine getirebilmek¹⁴, tasavvufun hedefi haline geldi. Öte yandan kalplerin ancak Allah'ı (c.c.) zikretmekle huzura kavuşacağı¹⁵, müminlerin Allah'ı (c.c.) çokça zikretmesi gerektiği¹⁶, Allah'ın (c.c.) huzuruna selim bir kalp ile çıkmanın uhrevi kurtuluş için gerekli olduğu¹⁷ gibi hususlara dikkat çekilmesi, tasavvufi hayatın temeline Allah'ı (c.c.) çokça zikretme ve kalp temizliği konularını yerleştirdi. Bu sebeple tasavvufa "ilmü'l-kulub, marifetü'l-kulub, erbabü'l-kulub ve ehl-i dil" gibi isimler de verildi¹⁸ (Öngören, 120). Ayrıca tasavvuf ilminin Hz. İbrahim'in (a.s.) cömertliği, Hz. İshak'ın (a.s.) rızası, Hz. Eyüb'ün (a.s.) sabrı, Hz. Zekeriya'nın (a.s.) işaretleri, Hz. Yahya'nın (a.s.) garipliği, Hz. Musa'nın (a.s.) yün giymesi, Hz. İsa'nın (a.s.) seyahati ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) fakrı gibi hasletler üzerine kurulduğu belirtilmektedir¹⁹ (Uludağ, 1982: 120). "Tasavvuf'un dışta ve içte şeriatın edeplerini yerine getirmek" şeklindeki tarifinde şeriatın edepleri "ilahi ahlâk" olarak tanımlandığından²⁰ (Demirli, 2004: 135) tasavvuf ilahi ahlâkla ahlâklanmak şeklinde kabul edilmektedir.

Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi

Cibril hadisi olarak da bilinen hadisin belirlediği çerçeve içinde "İslam nedir?" sorusuyla alakalı olarak fıkıh ilmi, "İhsan nedir?" sorusuyla ilgili olarak da tasavvuf ilmi ortaya çıktı. İslami ilimler tarihinden anladığımızı göre İslam'ın ilk devirlerinde, İslam'ın hükümleri yazılı olmayıp ilmî bir tarzda düzenlenmemişti. İslami hükümler hatırdadır tutuluyor, ezberleniyordu. Tedvin işinin başlaması üzerine ilim adamları önce ameli ilimle, yani zâhiri hükümlerle alakalı olanlarla ilgilendi, bu sebepten fukaha, İslam hukuku ve fıkıh usulü hakkında eserler ve risaleler yazmışlardır. Bu ilmî durumu ele alan yalnız fakihler değildi. Mutasavvıfın de şer'i hükümlerin zâhiri ile birlikte aynı zamanda bu hükümlerin bâtını ile de ilgilenerek hareket ederek fukahanın yazdıkları eserlere bakarak kendi riyazetlerini, zevklerini, ruhi hayatlarını, kalbi tasfiye ve nefsi tezkiyeyi, dini bütünleştirmeyi gözetten hallerini anlatan bir ilme muhtaç olduklarını anlamışlardı. Bu sebeple zâhidlerin zühdü, âbidlerin ibadeti, fakirlerin fakrı gibi ameli esaslara dayanan İslam'ın ruh hayatı, ilmî bir mahiyet almıştı. Bunun sonucunda kendine göre metot, meslek ve meşrebi, konuları ve kaideleri, ıstılahları ve mezhepleri bulunan tasavvuf ilmi ortaya çıktı. Bu ilmin erbabı mutasavvıfındı ve bu yolda söz söylemek onların hakkıydı. Böylece şeriat ilmi birbirinden ayrı iki ilme ayrıldı. Biri ibadetlerden, muamelelerden bahseder, umumi hükümler verir ve fukaha tarafından idare olunurdu. Diğeri murakabe, muhasebe, riyazet, mücadele, hal ve makam ve bunlara ait hallerden bahseden ilimdir. Bu ilim de tasavvuftu (Köksal, 1999:83-84).

Dolayısıyla fıkıh ve tasavvuf birbirlerini tamamlayan iki ilimdir. Eğer ikisi çatışırsa yanlış olur. Çatışmadan maksat sufinin fıkıhın tasavvuf üzerindeki kontrolörlüğüne rağmen, ondan uzak olmasıdır. Bunun yanında fakihin de ahkâm-ı ilahiyi tatbik etmemesidir ki fâsıklık alametidir. Şeyh Ahmet Zerruk, *Tasavvufun Kaideleri* isimli kitabında şöyle demektedir. "Fakih mutasavvıfa hükmedebilir fakat mutasavvıf fakihe hükmedemez." Konu açıktır. Biz bir fakihin tasavvuf veya bir sufinin fıkıh öğrenmesi gerektiğini söylemekteki kastımız, fakihin ahkam ve onun tatbikiyle alakalı yolları öğrenmesi, sufinin de kendine lazım olan ahkam-ı şer'iyyeyi öğrenmesi ve yaptığı her hareketi doğru ilme bina etmesidir (Köksal, 1999:88).

Ayrıca fıkıh, ahkâmı farz, vacip, sünnet, mendup, mübah, mekruh ve haram gibi sınıflara ayırırken, tasavvuf güzel kulluğun gerçekleşmesi için sürekli altyapıyı hazırlamak suretiyle ahkâmın tatbik edilip edilmediğine bakmaktadır. Eğer yapılması isteniyorsa farz, vacip ve mendubu ayırmaz. Yapılması istenmiyorsa mekruh ve haramı ayırmaz. Dolayısıyla tasavvufta her mendup, vacip ve farzın yapılması söz konusudur. Yine ahiret yolunda her mekruh ve haramı terk etmek esastır. Bu sebepten mutasavvıfın içinde menduba farz, mekruha da haram diyenler olmuştur. Onlara göre ruhsatlar mübah dairesindedir. Bu

¹¹ Ethem Cebecioğlu, (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yayınları.

¹² el-Bakara 2/200; Al-i İmran 3/145; en-Nisa 4/77; Hud 11/15-16; el-Ankebut 29/64; eş-Şura 42/20.

¹³ Buhari, "Rikak", 3; Tirmizi, "Zühd", 25; İbn Mace, "Zühd", 1, 6.

¹⁴ Buhari, "İman", 37; Müslim, "İman", 1.

¹⁵ er-Ra'd 13/28.

¹⁶ el-Ahzab 33/41.

¹⁷ eş-Şura 26/89.

¹⁸ Reşat Öngören, "Tasavvuf", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XL, 120.

¹⁹ Süleyman Uludağ, (1982). *Hücviri, Keşfü'l-Mahcub-Hakikat Bilgisi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

²⁰ Ekrem Demirli, (2004). *Abdürrezzak Kaşani, Tasavvuf Sözlüğü=Letaifu'l-alam fi işaratu ehli'l-ilham*, İstanbul: İz yayıncılık.

tasavvufun azimet anlayışının sınırlandırıcıdır. Şeriat açıklamalar yaparken tasavvuf ilmi âdetleri ibadetlere çevirme ve her nefese varıncaya kadar ibadet şuurunu geliştirmeyi amaçlamaktadır. İmam-ı Rabbani bunu örneklendirirken der ki: “Yemek, ibadet gücü olsun diye nefsi kuvvetlendirmek için olmalıdır ve insan bu mertebeye çıkmaya çalışmalıdır. Giyinmeden maksat, ibadet için güzelleşmek olmalıdır. Gösteriş için olması durumunda haramdır. Yine bütün hareketler Hak rızası için olmalıdır. Mesela uyumak isteyen, ibadetteki yorgunluğunu atmak için uyumalıdır ki böyle uyku da ibadettir. Aksi halde normal uyku bir gaflettir. Bu sırdan dolayı “âlimin uykusu ibadettir” diye haberde varid olmuştur. Tabi ki bu seviyeye namazı gereği gibi kılmak ve kalbi zikre devamla varılmaktadır (İmam Rabbani, 25-26; Köksal, 1999: 93).

Görüldüğü üzere ibadetlerin görünen şekillerine ve dış yüzlerine ilave olarak birtakım yorumlar getirmek ve iç anlamlar üzerinde durmak, onlara derin manalar kazandırmaktadır. Böylece sembolik ve şekilden ibaret gibi görünen bazı hareketler, insanın gönlünde ve kafasında yeni bir boyut kazanmaktadır.

Kaynakları ve menşei bakımından fıkıh ve tasavvuf ilişkisi bağlamında ise; fıkıhın ve tasavvufun ilk teşri kaynağı olan Kur’an, insan hayatının bütün safhaları için hüküm kaynağıdır (Atar, 344).

Tasavvuf ilminin dayandığı temel düşünce ve delillerin Kur’an-ı Kerim’e dayandığı bütün tasavvuf ehli tarafından ısrarla ve birçok defa dile getirilmiştir. İbn Arabî (ö. 638/1240) Fütuhat-ı Mekkiyye adlı eserinde; “Allah’ı (c.c.) bilenlerin sahip olduğu her şey Kur’an’dan aldıkları bilgilerdir. “Ona önünden de ardından da batıl gelemmez. O, hikmet sahibi çok övülen Allah’tan (c.c.) indirilmiştir.”²¹ âyetinde bildirildiği üzere Kur’an’ın sabit hakikat” olduğunu ifade etmektedir²² (Demirli, 2006: 21).

Örnek olarak tasavvuf ilminin önemli kavramlarından olan erbain çıkarmak kavramının da yine Kur’an-ı Kerim’e dayanmakta olduğu görülmektedir. Mutasavvıfın Allah’ın (c.c.) rızasını ve yakınlığını kazanmak maksadıyla dünyevi kaygıları bir kenara bırakıp dini hayatı yoğun bir şekilde yaşayarak ruhen arınmak için salikin kapalı, dar ve karanlık bir mekânda kırk gün süreyle kendisini ibadete vererek erbain çıkarmak hususunda bazı âyet ve hadisler üzerinde önemle durmuşlardır. “Musa’ya otuz gece vade verip sonra buna on gece daha kattık, böylece Rabbinin tayin ettiği müddet kırk geceye tamamlandı.”²³ Hz. Musa (a.s.) ilahi hitaba mazhar olmak ve vahiy almak için kırk gün halvete çekilmiş, bu suretle Allah (c.c.) ona Tevrat’ı vahyetmişti. Bu durum halvetin Allah’tan (c.c.) ilham ve ilim almaya saliki hazırladığını göstermektedir. Halvetin kırk gün sürmesinin sebebi bu olaydır. Bu esnada alınan ledünni ilme, irfana ve marifete, fütuh-ı erbainiye denilmektedir²⁴ (Sühreverdi, 208).

Fıkıhın ve tasavvufun ikinci teşri kaynağı ise sünnettir.

İslami ilimlerin Kur’an’dan sonra ikinci kaynağı sünnet olduğu gibi tasavvufi hayat ve düşüncenin de Kur’an’dan sonra ikinci kaynağı sünnettir. Yani Resulullah’ın (s.a.v.) sözleri, tavsiyeleri ve yaşama şeklidir²⁵ (Erul, 2009: 78-82). Tasavvuf ilminin şekillenmesinde sünnet Kur’an’dan geri kalmayacak şekilde rol almaktadır. Dolayısıyla sünnet sufilerin anlayış, düşünce ve fikirlerinde temeli oluşturmaktadır. Ayrıca sufilerin başlangıçtan itibaren sünnet ile meşgul olmaları ve ilk sufilerin çoğunun muhaddis olması nedeniyle tasavvuf ile sünnet arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Tasavvuf ilmi sünneti bir irşat vesilesi ve ahlâki öğüt olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşımı sufilerin kullanımlarından anlamak mümkündür. Ebu Süleyman Darani (ö. 215/830) “Pek çok defa hakikate ait keşfi bilgiler kalbime kırk gün gelir de Kur’an ve sünnetten iki delil olmadan onun kalbime girmesine izin vermem.”²⁶ (Yılmaz, 1996: 105) demektedir.

Haris el-Muhasibi (ö. 243/857) aynı görüşü paylaşır ve “kalbî amellerden kalbine bir havâtır gelen kimse hemen Kur’an ve sünneti bunlara delil kılsın. Kalbine gelen havâtır Allah (c.c.) tarafından sevilen kalbi bir havâtır ise onu kabullenip o doğrultuda hareket edebilir. Ancak aksine söz konusu duygunun Allah (c.c.) tarafından sevilmeyen bir havâtır ise onu reddetmesi gerektiğini”²⁷ (Yüce, 1997: 91) ifade etmektedir.

Dolayısıyla klasik tasavvuf eserlerinde sünnetin kaynak oluşuna daha ilk sayfalarda geniş yer ayrıldığı gibi ilmihal literatüründe de aynı hassasiyet korunmaktadır.

Tasavvufun mahiyetiyle ilgili tartışmalara bir cevap ve açıklama olarak *Diyanet İlmihali*’nde önemle yer verilmektedir;

“İnsanın iç dünyasıyla, ruhi ve manevi yönden kendini geliştirmesiyle ilgili olarak Kur’an’da, Resulullah’ın (s.a.v.) hayatında ve hadislerinde mevcut olan bilgiler ve yönlendirmeler, ilk dönemlerden

²¹ Fussilet 41/42.

²² Ekrem Demirli, (2006). İbn Arabî, Fütuhat-ı Mekkiyye, İstanbul: Litera Yayıncılık.

²³ el-A’raf 7/142.

²⁴ Sühreverdi, Avarifu’l-Maarif, çev. H. Kamil Yılmaz ve İrfan Gündüz İstanbul: Vefa Yayıncılık.

²⁵ Bünyamin Erul. (2009). Sünnetin tasavvuf için kaynak oluşuyla ilgili olarak bkz. Yusuf el-Kardavi, Sünneti Anlamada Yöntem İstanbul: Nida Yayıncılık.

²⁶ H. Kamil Yılmaz. (1996). Serrac Tusi, el-Lüma, İstanbul: Altınoluk Yayınları.

²⁷ Abdülhakim Yüce. (1997). Muhasibi, er-Ri’aye li hukukillah, İzmir: Çağlayan Yayınları.

itibaren müslümanların dini daha iyi anlama ve yaşama talep ve gayretlerine itikad ve fıkıh cephesinden ayrı olarak tasavvuf adı altında özetlenebilecek üçüncü bir cephe ve zenginlik kazandırmıştır. Tasavvuf kelimesi Kur'an'da ve hadislerde geçmemektedir. Hicri ilk iki yüzyılda kişinin kendi iç dünyasında derinlik ve zenginliği, coşkulu dindarlığı ifade etmek için genelde zühd, rikak, rekaik, takva ve ibadet gibi kavramlar kullanılıyor, böyle kimselere de zâhid ve âbid deniliyordu. Hicri III. yüzyıldan itibaren daha kapsamlı olarak tasavvuf, sufi, sufiiye gibi terimler kullanılmaya başlandı ve bir dönemden sonra tasavvuf ayrı bir ilim ve davranış biçimi olarak ortaya çıktı. Ayrıca tasavvuf ilmi kalp temizliğini, güzel ahlâkı ve ruh olgunluğunu konu edinmektedir. Amaç müminleri terbiye etmek ve manen yükseltmektir. Bu amaca ulaşmak için dünyadan çok ahirete önem vermek, maddi değerlerden fazla manevi değerlere bağlanmak, daha nitelikli ve daha çok ibadet etmek ve nefsi disiplin altında tutmak gerekmektedir." (DVİ, 2001: 48).

Sonuç

Fıkıh ve tasavvuf ilişkisini ilmihal kültürü çerçevesinde değerlendirmek üzere öncelikle ilmihal kavramı ve son asırda geçirmiş olduğu süreç değerlendirildi. Geçmişten günümüze gündelik hayatımıza ilişkin dini bilgiler bütününe ilmihal denilmektedir. Osmanlı Anadolu'sunda temel dini bilgileri içeren kitaplar ilmihal ismiyle anılmaya başlamış, yıllar içerisinde kullanımı yaygınlaşmıştır. Ayrıca ilmihal, kişinin kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı nasıl davranacağını belirleyen, günlük ihtiyaçlara cevap veren asgari bilgiler toplamını da ifade etmektedir. Bu bağlamda ilmihal konu bütünlüğü bakımından fıkıh ve tasavvuf ilmini özünde barındırmaktadır.

Ayrıca son asırda kaleme alınmış olan üç kıymetli ilmihal arasında bir kıyaslama yapıldığında son asır içerisinde farklı zamanlarda yazılmış olan bu üç ilmihal aynı zamanda dönemin değişen şartları içerisinde ilmihal kültürünün oluşumu hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Osmanlı döneminde 1914 yılında yayınlanmış olan Mehmet Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslam'ı*, 1963 yılında yayınlanmış olan Hüseyin Hilmi Efendi'nin *Saadet-i Ebediyye'si* ve 1998 yılında yayınlanmış olan *Diyanet Vakfı İlmihali* mukayese edildiğinde bahsedilen yaklaşım farklılıkları çok açık bir şekilde görülmektedir. Bu durum Osmanlı'nın klasik toplum anlayışı ve yapısı ile günümüz dünya anlayışını veya sosyal yapı arasındaki değişimi ortaya koymaktadır. Ayrıca dönemler arasındaki anlayış farklılıklarını ve yaşamdaki değişimi de ortaya koymaktadır. Nitekim modern dönemde açıkça tanımı yapılamasa da ilmihaldeki asgari müşterek bilginin metot ve muhtevasının değiştiği görülmektedir. Artık geçmişte olduğu gibi dini hükümlerin ortaya konulmasında tek bir yol ve çözümden bahsetmek mümkün olmadığından muhtemel yaklaşımlardan bahsedildikten sonra birinin tercih edildiği veya tercihin okuyucuya bırakıldığı yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. Ancak bugün değişen dünya şartları, toplum ve halk algılayışlarındaki farklılıkların devam etmesi daha farklı yaklaşım ve ihtiyaçları gündemde tutmayı sürdürmektedir. Sonuç olarak Osmanlı'dan günümüze gelinceye kadar son asırda ilmihal literatüründe önemli bir boşluğu dolduran bu üç kıymetli ilmihal incelenerek ilmihal kültürü çerçevesinde fıkıh ve tasavvuf ilişkisi ele alındı.

Fıkıh kitapları genellikle maddi temizlik konusuyla başlamakta olup nadir olarak temizliğe eşlik etmesi gereken kalbî duyguların tanzimini ve sonra namaza başlanulmasını ele almaktadır. Namazın şartları, erkânı, farzları, vacipleri, mekruhları ve müfsitleri gibi konuları ele alırken bu konulara uygun olarak takdim edilmesi gereken huşu ve onu kazanma yolu ve faktörlerine değinmez. Hâlbuki fıkıh temel İslami ilimlerden birisidir. İnsanoğlunun bedenî ve ruhî yönü bulunduğu gibi dinimizin ana esasları olan İnanç, İbadet ve Ahlâk esaslarının da zâhiri ve bâtni yönü bulunmaktadır. İnanç esaslarında, iman dil ile ikrar, kalp ile tasdik olup dil ile ikrar zâhiri kısmı, kalp ile tasdik ise bâtni kısmı temsil etmektedir. İbadet esaslarında ise namazın şartları bulunmakta olup bu şartlar zâhiri kısmı oluşturmaktayken namazı huzur, huşu ve sükûnet içerisinde eda etmek ise bâtni kısmı temsil etmektedir. Ahlâk esaslarında ise ahlâk sahibi bir kimsenin halkın içinde edepli davranması zâhiri kısmı, kişinin yalnız kaldığında Allah'tan (c.c.) korkarak günaha gitmemesi, kulluğunu tevazu içerisinde yerine getirmesi ise bâtni kısmı temsil etmektedir. Bu konuda fıkıhı tamamlayan ilim tasavvuftur. Fıkıh İslam'ı bilmek ve anlamaksa, tasavvuf da bunu yaşamaktır. Dolayısıyla fıkıhla tasavvuf birbiriyle çatışmaz. Fıkıh bir insan bedeninin iskelet ve organları gibidir. Tasavvuf ise o insanın kalp hayatı, ibadet, aşk ve şevki, haramlardan korunma duygusu ve iman kuvvetini ateşleyen bir iksir gibidir. Bu sebepten tasavvuf hep azimeti teşvik etmek suretiyle Kur'an ve sünnete ittibayı arttırmaktadır. Dolayısıyla şeriatın tatbikini netice olarak sunmaktadır.

Fıkıh ve tasavvuf ilişkisine bir bütünlük içerisinde bakıldığı zaman "şeriat" bir yüzünü fukahanın temsil ettiği "dinin zâhiri algılayış ve yaşanışı", diğerini de sufiiyenin temsil ettiği "bâtni algılayış ve yaşayış biçimini" teşkil etmektedir. Zira cemiyet hayatının bütün bölümlerini dinin etkileyip yönlendirdiği bir toplumda, huzursuzluklar ancak bu zâhiri ve bâtni anlayış ve yorumlama biçimleriyle en alt seviyeye indirilebilir. Bu itibarla söz konusu iki disiplin arasında meydana gelen çeşitli tartışma ve gerginlikleri, birbirini yok eden değil birbirini besleyen ve geliştiren tartışmalar olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte zâhiri ve bâtni yorum ve izahlar ruh ve beden gibi birbirini tamamlamaktadır. Zâhire dayanmayan bâtni açıklama geçersiz olduğu gibi bâtni hiçe sayan zâhirci görüş de eksik ve yanlıştır.

İbadetlere, görünen şekillerine ve dış yüzlerine ilave olarak bir takım yorumlar getirmek ve iç anlamlar üzerinde durmak, onlara derin manalar kazandırmaktadır. Böylece sembolik ve şekilden ibaret gibi görünen bazı hareketler, insanın gönlünde ve kafasında yeni bir boyut elde etmiş olmaktadır. Bu bağlamda İslam'ı maddesiyle ve manasıyla, hayatın her yönünü kuşatan bir bütün olarak ifade edebilmek adına fikhun ve tasavvufun birbirini kuşattığı hususu *Nimet-i İslam*, *Saadet-i Ebediyye* ve *Diyanet Vakfı İlmihali* olmak üzere üç ayrı ilmihal üzerinden ilmihal kültürü çerçevesinde ele alındı.

KAYNAKÇA

- ARPAGUŞ, K. Hatice. (2002/1). Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XXII, s. 25-56.
- ATAR, Fahrettin. (1988). *Fıkıh Usulü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi. (1985). *Hukuk-i İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- CEBECİOĞLU, Ethem. (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yayınları.
- DEMİRLİ, Ekrem. (2004). Kaşani, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü=Letaifu'l-alam fi işaratı ehli'l-ilham*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- DEMİRLİ, Ekrem. (2006). İbn Arabi, Muhyiddin Muhammed b. Ali. *Fütuhat-ı Mekkîyye*, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Diyanet Vakfı İlmihali*, (2001). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık.
- ERDOĞAN, Mehmet. (2013). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ERMİŞ, Hamza. (2005). Son Dönem Osmanlı Âlimlerinden Mehmet Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 51-68.
- ERUL, Bünyamin. (2009). Kardavi, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*, İstanbul: Nida Yayıncılık.
- İMAM-I RABBANİ, (2013). *Mektubat-ı Rabbani*, İstanbul: Semerkand Yayınları.
- KARAMAN, Hayreddin. (1996). "Fıkıh", *DİA*, s. 1-14.
- KÖKSAL, İsmail. (1999). "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi," *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, s. 96.
- MEHMET ZİHNİ EFENDİ. (2012). *Nimet-i İslam*, İstanbul: Huzur Yayınevi.
- ÖNGÖREN, Reşat. (2011). "Tasavvuf", *DİA*, s. 119-126.
- UĞUR Mücteba - SOFUOĞLU M. Cemal. (1978). Buhari, Muhammed b. İsmail. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
- ULUDAĞ Süleyman (1982). Hücviri, Osman b. Ali. *Keşfu'l mahcup-Hakikat Bilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ULUDAĞ Süleyman (1982). İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İŞİK, Hüseyin Hilmi. (1995). *Tam İlmihal Saadet-i Ebediyye*, İstanbul: Hakikat Yayıncılık.
- YILMAZ, H. Kamil. (1996). Serrac, Ebu Nasr Abdullah b. Ali et-Tusi. *el-Lüma - İslam Tasavvufu*, İstanbul: Altınoluk Yayınları.
- YILMAZ, H. Kamil. Sühreverdi, Şehabeddin Ömer b. Muhammed. *Tasavvufun Esasları: Avarifü'l Maarif Tercümesi*, İstanbul: Vefa Yayıncılık.
- YÜCE, Abdülhakim. (1997). Muhasibi, Ebu Abdullah Haris b. Esed el-Basri. *er-Ri'aye li hukukillah: kalp hayatı*, İzmir: Çağlayan Yayınları.